

„Ej! Majstrze Bartłomieju” – odezwał się z dołu Rupert. „Puść, bo jutro pójdę do jezuitów, do króla i wydam ciebie, że jesteś czarownik, heretyk, arianin, socynianin – psia głowa – będę prosić i wyproszę, że ci łeb utną, poćwiartują, że cię spalą na stosie, oskubią, oćwiczą i usmażą w gorącej smole.” Ten cytat z noweli Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812–87), *Majster Bartłomiej, czyli piekarz i jego rodzina*, jest reprezentatywnym przykładem antyjezuityzmu dziewiętnastowiecznej literatury polskiej, krytykującej rolę, jaką Towarzystwo Jezusowe odegrało w Rzeczypospolitej w okresie sprzed jego kasaty w 1773 roku. Niemalże polskich intelektualistów, w tym historycy polityczni, tacy jak Joachim Lelewel (1786–1861), Jędrzej Moraczewski (1802–55) i Henryk Schmitt (1817–83), zajmowało się przyczynami upadku Rzeczypospolitej i pytało, czy to jezuita zrujnowali jej polityczny i oświatowy ustrój. Rzeczywiście, akcja powieści Kraszewskiego toczy się na początku XVII wieku, kiedy to jezuita stali się sojusznikiem króla Zygmunta III Wazy (1587–1632) w zapewnieniu uprzywilejowanego miejsca dla katolicyzmu. Znamienne, że inna powieść historyczna Kraszewskiego nosi tytuł *Ostatni rok panowania Zygmunta III* (Wilno, 1834), a jezuita zostali w niej przedstawieni jako (polityczni) kuglarze. Podobny, pełen uprzedzeń, obraz Towarzystwa, ze wszystkimi jego niuansami, można odnaleźć u innych wybitnych pisarzy polskiego pozytywizmu i romantyzmu, m.in. Stefana Żeromskiego (1864–1925), Bolesława Prusa (1847–1912), Cypriana Norwida (1821–83), Juliusza Słowackiego (1809–49) i Adama Mickiewicza (1798–1855). Ten ostatni, podczas pobytu w Collège de France, utrzymywał bliskie kontakty z dwoma wybitnymi francuskimi pisarzami antyjezuickimi, Jules’em Micheletem (1798–1875) i Edgarem Quinetem (1803–75). Ataki na jezuitów w ich wykładach i publikacjach były częścią dłuższej tradycji antyjezuityzmu, reprezentowanego przez ważnych francuskich pisarzy – takich jak Étienne Pasquier (1529–1615), Blaise Pascal (1623–1662) i Voltaire (1694–1778) – który w XIX wieku znalazł oddźwięk we wpływowych dziełach takich autorów, jak Honoré de Balzac (1799–1850), Alexandre Dumas (1802–70) i Eugene Sue (1804–57). Francuska literatura antyjezuicka odzwierciedla ogólnoswiatowy trend skierowany przeciwko Towarzystwu, które po czterdziestu jeden latach od kasaty zostało przywrócone przez papieża w 1814 i było uważane przez republikanów w Europie oraz po drugiej stronie Atlantyku za ultrakonserwatywną, antydemokratyczną, antyliberalną i antynowoczesną siłę przedrewolucyjnego ancien régime’u. Taki stanowczy sprzeciw wobec powrotu jezuitów spowodował polityczne prześladowania Towarzystwa nie tylko we Francji, ale także w Niemczech, gdzie Otto von Bismarck (kanclerz 1871–90) – w odpowiedzi na rzekomy spisek jezuitów w czasie wojny francusko-pruskiej – wydał antyjezuickie ustawy, będące częścią kulturkampf’u. Zyskały one poparcie zwłaszcza wśród protestantów, odznaczających się od XVI wieku długą tradycją teologicznego antyjezuityzmu, który znalazł później literacki wyraz w dziele Friedricha Schillera (1759–1805) *Geisterseher*, w którym tajne stowarzyszenie jezuitów próbuje nawrócić protestanckiego księcia. O ile jednak mit jezuitów we Francji czy Niemczech (pod wieloma względami równoległy do mitu o czarownicach, templariuszach, masonerii i Żydach) był już przedmiotem naukowych badań, o tyle antyjezuityzm w literaturze polskiej długiego dziewiętnastego wieku nie doczekał się, jak dotąd, systematycznych studiów, mimo jego oczywistego znaczenia dla naszego rozumienia tego burzliwego okresu. Celem mojego projektu jest wypełnienie tej luki historiograficznej jako chronologiczne rozszerzenie, rozpoczętego w 2022 roku, projektu *Polskie powroty* (NAWA/NCN) poświęconego literaturze antyjezuickiej w poprzednim okresie historycznym (XVI–XVIII w.). Proponowany tu projekt pozwoli mi na skatalogowanie, zbadanie, krytyczną analizę i opisanie antyjezuickiej literatury polskiej XIX wieku w celu zdefiniowania nie tylko wspólnych wątków, ale także jej specyfiki gatunkowej, językowej, jej tropów, wpływu i politycznych uwarunkowań, które były unikatowe w kontekście społeczno-politycznym i kulturowym porozbiorowej Polski. Proponowany plan badawczy odzwierciedla podejście metodologiczne realizowanego obecnie projektu: przy pomocy zespołu badawczego zamierzam: (a) stworzyć bazę danych całej literatury antyjezuickiej w XIX wieku pisanej nie tylko w języku polskim, ale także w innych głównych językach europejskich (i udostępnić ją za pomocą strony internetowej w Open Access); b) dodać nowe artykuły do leksykonu literatury antyjezuickiej skomponowanego dla poprzedniego okresu; oraz (c) opublikować w Open Access pierwszą kompleksową monografię, podejmującą tę problematykę w szerszym europejskim kontekście epoki nowożytnej, która okazała się wyjątkowo podatna na pojawianie się teorii spiskowych, których ulubionym i tradycyjnym celem byli jezuita.